

Zamek Czorsztyń w świetle najnowszych badań

Czorsztyń castle in view of latest research

CEZARY BUŚKO¹, WOJCIECH GŁOWA², STANISŁAW KOŁODZIEJSKI³

¹„ARCHEOLOGIA B.C.” Cezary Buśko, ul. Krzycka 76/2, 53-019 Wrocław

²Wojciech Głowa Pracownia Badawcza, ul. Jana Pawła II 38/11, 31-571 Kraków

³Akademia Jana Długosza w Częstochowie, Instytut Historii,

Al. Armii Krajowej 36A, 42-200 Częstochowa

Narodowy Instytut Dziedzictwa, Oddział Terenowy w Krakowie,
ul. Św. Tomasza 8/7, 31-014 Kraków

Abstract. The article gives an account on research of the ruins of medieval Czorsztyń castle located in the Pieniny, on the left bank of the Dunajec river. Excavation works made in 2014 served as complementation of archaeological and architecture reconnaissance. Seven survey pits were made as a part of the excavations. The most important result of the research was the remains of wood and earth embankment uncovered at the bottom of the northern slope of the castle hill. The analysis of excavated articles suggests that the discovered structure is a remnant of fortification system of Wronin castle (castrum) mentioned in a document dating back to 1320, which repeated the act of foundation of Kluszkowce village from 1307. The other pits revealed remains of utility buildings of the lower castle as well as a part of a wall of a gatehouse.

Key words: Pieniny, Wronin castle, history, archeology

WSTĘP

Ruiny zamku, wzniesionego z miejscowego wapienia, zajmują szczyt urwistej góry (588 m n.p.m.), położonej pierwotnie na lewym brzegu Dunajca. Obecnie reliktu warownej budowli znajdują się na półwyspie otoczonym wodami Zbiornika Czorsztyńskiego. Zamek składa się z zamku górnego – zakonserwowanego i przystosowanego do zwiedzania, zamku średniego i dolnego (Fot. 1, ryc. 1).

Pierwsze opisy i widoki zamczyska czorsztyńskiego zawdzięczamy krajoznawcom i artystom, którym poszarpane ruiny niegdyś królewskiej

warowni, tętniącej życiem i dumnie górującej nad wartkimi nurtami Dunajca, pobudzały wyobraźnię oraz skłaniały do poznawania jej bogatych dziejów i uwieczniania stanu zachowania.

Romantyczny widok ufortyfikowanej budowli natchnął sławnego kompozytora Karola Kurpińskiego (1785–1857) do skomponowania opery komicznej *Zamek na Czorsztyńcu* czyli *Bojomir i Wanda*, do której libretto napisał Józef Wawrzyniec Krasiński. Operę wystawiono po raz pierwszy w Warszawie w 1819 r.¹ Zamczysko

¹ J. Żmizdiński, *Pieniny w literaturze polskiej*, Poznań 2010, s. 35 i n.; G. Królikiewicz, Z. Kruczek, *Szlakiem legend*

Fot. 1. Zamek Czorsztyn, fot. M. Szajowski, 2005

Phot. 1. Czorsztyn castle, phot. M. Szajowski, 2005

stało się też tematem powieści Jana Rostworowskiego pt. *Zamek na Czorsztynie czyli Kazimierz i Bronisława*, opublikowanej w 1818 r.²

BADANIA HISTORYCZNE

Dzięki zainteresowaniu zamkiem artystów plastyków dysponujemy bardzo bogatym zasobem przedstawień ikonograficznych ukazujących stan zachowania ruin od początku XIX w., które w większości skatalogowały Teresa Małkowska-Holcerowa i Halina Rojkowska³. Pomijając

fantastyczny rysunek, sygnowany F. B. 1794, oraz obraz hrabiny Palocsay z końca XVIII w., dużą wartość dokumentacyjną przedstawiają dwa rysunki wykonane piórkiem przez nieznanych twórców w pierwszej ćwierci XIX w., ukazujące od południa mury zamku górnego w pełnej jeszcze wysokości, zwieńczone attyką, oraz dobrze zachowane ściany budowli od zachodu, a także fragmenty murów zamku dolnego⁴. Zbliżony stan zachowania muru zamku górnego widoczny jest także na litografii wykonanej według rysunku Emanuela Kronbacha, sporządzonego między

pienińskich. Przewodnik turystyczny, Warszawa-Kraków 1982, s. 47.

² J. [Nepomucen] Rostworowski, *Zamek na Czorsztynie czyli Kazimierz i Bronisława*, „Tygodnik Polski i Zagraniczny”, t. III, lipiec–wrzesień 1818, nr 40–42; por. rec. S. Pagaczewski, „Wierchy” 1958, R. 27, s. 281–283.

³ T. Małkowska-Holcerowa, *Ikonaografia zamków obronnych województwa krakowskiego w krakowskich zbiorach graficznych*, [w:] *Materiały i Sprawozdania Konserwatorskie Województwa Krakowskiego 1970*, Kraków 1970, s.

16–24 i W. Niewalda, H. Rojkowska, *Zamek w Czorsztynie. Badania historyczno-architektoniczne*, Kraków 1996, (maszynopis w zbiorach PPN); A. Suchoń, *Zamek w Czorsztynie w dawnej grafice ilustrowanej (na przykładzie litografii Alojzego Misurowicza)*, „Prace Pienińskie”, 1998, nr 10, s. 17–26.

⁴ W. Niewalda, H. Rojkowska, *Zamek w Czorsztynie...* dz. cyt., tabl. VI–VIII; P. Stępień, *Zamek Czorsztyn. Zabytkowa ruina w parku narodowym*, „Ochrona Zabytków” 2005, nr 1, s. 9, ryc. 7, 8.

Ryc. 1. Zamek Czorsztyn, akwarela, mal. Thomas Ender, XIX w.

Pict. 1. Czorsztyn castle, watercolor, paint. Thomas Ender, 19th century

1811 a 1816 r.⁵ Kolejne wyobrażenia plastyczne zamczyska ukazują proces stopniowej destrukcji murów budowli i nie dostarczają danych pomocnych do odtworzenia jej układu funkcjonalno-przestrzennego.

Dziejami zamku dość wcześnie zaczęli się interesować także historycy. Zwięzłe dane historyczne, oparte na dokumentach i lustracjach, zamieścili w swej *Starożytnej Polsce* Michał Baliński i Tymoteusz Lipiński.⁶ W latach 50. XIX w. zamek czorsztyński rozpoznawał pod względem jego układu przestrzennego Szczesny Morawski i na podstawie przebiegu istniejących murów podjął próbę odtworzenia planu jego przyziemia. Niewiele jednak uwagi poświęcił

historii warowni, poza stwierdzeniem, iż: „Była to twierdza narodowa jedna z najwcześniej zbudowanych”.⁷ Szczególnie dużo uwagi dziejom Czorsztyna poświęcił Bronisław Gustawicz. Dzięki przeprowadzonym kwerendum w wydawnictwach źródłowych oraz wykorzystaniu ksiąg grodzkich sądeckich, jego publikacje, a szczególnie praca *Wycieczka w Czorsztyńskie*, miały charakter w pełni profesjonalnych ujęć monograficznych starostwa czorsztyńskiego w okresie staropolskim. Mniej szczegółowo omówił natomiast dzieje zamku w okresie średniowiecza.⁸ Podobnie mało uwagi poświęcił średniowiecznej

⁵ Sz. Morawski, *Sądeckczyzna*, Kraków 1863, s. 96–97.

⁶ B. Gustawicz, *Czorsztyn, Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego i W. Walewskiego, t. 1, 1880, s. 869–873; tenże, *Einiges über das Dunajecer Schloss. Eine Reiseerinnerung*, „Zipser Bote” 1981, nr 22; tenże, *Wycieczka w Czorsztyńskie*, Warszawa 1881; tenże, *U stóp Pienin*, „Biblioteka Warszawska” 1882, nr 2, s. 364–374.

⁵ E. Kronbach, *Tableaux d'une partie du Royaume de Galicie.... composé et publié par le Chevalier Emanuel de Kronbach*, Sanok 1820, s. 820, tabl. 8.

⁶ *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana przez Michała Balińskiego i Tymoteusza Lipińskiego*, t. II, Warszawa 1844, s. 223–224.

historii Czorsztyna Józef Rafacz, autor licznych publikacji dotyczących rządów starostów czorsztyńskich i ich zmagania z poddanymi.⁹

Pod koniec XIX w. ruiny zamku stały się też obiektem badań historyków sztuki. Pierwszą profesjonalną inwentaryzację relikwów warowni czorsztyńskiej przeprowadził Stanisław Tomkowicz. Niestety, zebranych materiałów dokumentacyjnych dotyczących powiatu nowotarskiego nie udało mu się przygotować do druku i opublikować. Pozostawione w rękopisie opisy zabytkowych budowli, w tym również zamku czorsztyńskiego, zostały w pełni wykorzystane przez Tadeusza Szydłowskiego, który w 1930 r. podjął prace nad aktualizacją *Inwentarza powiatu nowotarskiego*. Po sporządzeniu odpowiednich uzupełnień w zakresie opisów i ilustracji, *Inwentarz* został opublikowany w 1938 r. i zawierał obszerną charakterystykę zamku oraz jego plan przyziemia, wykonany przez architekta Zygmunta Gawlika. Wcześniej tenże zasłużony krakowski konserwator zabytków kilkakrotnie omawiał bardziej lub mniej szczegółowo dzieje zamku i jego architekturę.¹⁰

Z publikacji historyków, które ukazały się w okresie międzywojennym, na uwagę zasługuje praca Heleny Langerówny z 1929 r., poświęcona budownictwu obronnemu w dolinie Dunajca¹¹. Omówiła w niej znaczenie zamku czorsztyńskiego w kontekście organizacji obrony

południowych rubieży Polski w średniowieczu. Według niej warownia pełniła przede wszystkim funkcję „fortecy”, ochraniającej ważny trakt komunikacyjny prowadzący z Węgier. Wypowiadając się na temat początków zamku, skłonna była przypuszczać, iż mógł on zostać zbudowany już w XIII w. Jednocześnie stanowczo stwierdziła, że nie należy łączyć jego powstania z akcją kolonizacyjną prowadzoną w Pieninach przez klaryski, gdyż *Czorsztyn do klasztoru sądeckiego nigdy nie należał*¹². Zamek Wronin, będący w posiadaniu konwentu ze Starego Sącza i wspomniany w dokumencie z 1320 r., skłonna była lokalizować na wzgórzu Wdżar, odległym od Czorsztyna zaledwie 3 kilometry. Inne stanowisko w tej kwestii zajął natomiast Kazimierz Dobrowolski w artykule poświęconym początkom średniowiecznego osadnictwa na Podhalu. Wysunął mianowicie hipotezę identyfikującą gród Wronin z zamkiem czorsztyńskim, przebudowanym później przez Kazimierza Wielkiego¹³.

Spośród publikacji powojennych istotny wkład do postępu wiedzy o czorsztyńskim zamku wniosło hasło *Czorsztyn*, zamieszczone w *Słowniku historyczno-geograficznym województwa krakowskiego w średniowieczu*, w opracowaniu Zofii Leszczyńskiej-Skrętowej. Autorka zestawiała w nim rejestry niemal wszystkich średniowiecznych dokumentów dotyczących zamku i starostwa czorsztyńskiego¹⁴. Podstawowe znaczenie dla wyjaśnienia genezy zamku mają natomiast prace Czesława Deptuły. Serię publikacji tego znakomitego mediewisty otwiera książka pt. *Czorsztyn czyli Wronin*, w której wczesne dzieje czorsztyńskiej warowni zostały erudycyjnie przedstawione na szerokim tle średniowiecznego osadnictwa Pienin. W efekcie przeprowadzonych dogłębnych analiz, zgłaszane wcześniej hipotezy, utożsamiające Wronin z Czorsztynem, zyskały wagę bezspornego ustalenia. W kolejnych publikacjach

⁹ J. Rafacz, *Starosta Baranowski a Krościenko*, „Gazeta Podhalańska” 1913, nr 25; tenże, *Rządy Sienieńskiego w starostwie czorsztyńskim*, „Gazeta Podhalańska”, 1: 1913, nr 51 s. 2–3, nr 52, s. 3–4, 2: 1914, nr 1, s. 4–5; tenże, *Starosta Baranowski a sołtysi i wybrańcy czorsztyńscy*, „Pamiętnik Towarzystwa Tatrzńskiego” 1914, 34, s. 74–94; tenże, *Z dziejów czorsztyńskiego starostwa*, „Przewodnik Naukowy i Literacki” 1918, 46, s. 289–308.

¹⁰ T. Szydłowski, *Ruiny zamków w dolinie Dunajca i Popradu* (wyj. z większej pracy), „Kurier Podhalański” 1928, nr 45; tenże, *O zamkach w Czorsztynie i Dunajcu*, „Kurier Literacko-Naukowy”, dodatek do nr 360 IKC z. 25 XII 1930, nr 53; tenże, *Sprawozdanie z inwentaryzacji – powiat nowotarski*, „Ochrona Zabytków Sztuki” 1930–1931, cz. 1, z. 1–4, s. 425–430; tenże, *W sprawie ruin Czorsztyna*, „Kurier Literacko-Naukowy”, nr 17, dod. do nr 107 IKC 19.04.1937, nr 17; tenże, *Zabytki sztuki w Polsce – inwentarz topograficzny*, część III, Województwo krakowskie, t. 1, z. 1, Powiat nowotarski, Warszawa 1938, s. 34–38.

¹¹ H. Langerówna, *System obronny doliny Dunajca w XIV w.*, Kraków 1929, s. 30–34.

¹² Tamże, s. 31.

¹³ K. Dobrowolski, *Najstarsze osadnictwo Podhala*, [w:] *Badania z dziejów społecznych i gospodarczych*, Lwów 1935, nr 20, s. 12–13, przyp. 39.

¹⁴ Z. Leszczyńska-Skrętowa, *Czorsztyn*, [w:] *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. I, J. Wiśniewski (red.), Wrocław 1985, cz. 1, z. 3, s. 473–474.

autor doprecyzował swe poglądy i skorygował niektóre wątpliwe kwestie¹⁵. Późniejsze dzieje zamku i starostwa czorszyńskiego zostały niedawno szczegółowo opracowane przez Jacka Laberscheka. Autor w swym artykule wykorzystał bardzo bogatą bazę źródłową, opartą na wynikach szczegółowych kwerend archiwalnych, dzięki czemu sprostował wiele błędnych ustaleń pokutujących w naszej historiografii¹⁶.

BADANIA ARCHEOLOGICZNO- -ARCHITEKTONICZNE

Wiedzę o dziejach zamku i jego układzie funkcjonalno-przestrzennym w dużym stopniu wzbogaciły także wyniki badań archeologicznych. Pierwsze amatorskie rozpoznania wykopaliskowe ruin zamczyska prowadzili na przełomie XIX i XX w. Drohojowscy, ówcześni właściciele Czorsztyna. Przed 1900 r. Stanisław Drohojowski uporządkował wnętrze zamku, odsłaniając m.in. piwnice na zamku górnym i zabezpieczył mury grożące zawaleniem¹⁷. W 1936 r. prace odkrywcze prowadził na terenie zamku średniego także kolejny dziedzic Czorsztyna Marian Drohojowski. Odgruzował częściowo m.in. tzw. przedbramie i fragment dziedzińca. Przy okazji odkopał kilka detali architektonicznych oraz ułamki kaffi i naczyń glinianych¹⁸.

Pierwsze profesjonalne badania archeologiczne przeprowadziła w latach 1965–1967 Karpacka Ekspedycja Archeologiczna pod kierunkiem Andrzeja Żakiego. Prace wykopaliskowe, poprzedzone rozpoznaniem powierzchniowymi prowadzonymi w latach 50. XX w., objęły rejon dziedzińca zamku dolnego, wieży nadbramnej na zamku górnym oraz stoku południowego Góry Zamkowej¹⁹. Eksploracjom archeologicznym towarzyszyły rozpoznania architektoniczne prowadzone przez Andrzeja Grygorowicza i Sabę J. Dobrzańskiego²⁰. Kolejne badania wykopaliskowe relikwów zamku prowadził w latach 1973–1977 Lesław Lakwaj. Objęły one rejon tzw. aneksu na zamku średnim, zamek górny i częściowo dolny.²¹ Odsłonięte mury zamku górnego i średniego zostały przebadane w latach 1981–1982 r. przez Piotra Stępnia, który był też autorem koncepcji konserwatorskiej zabezpieczenia ruin (1993), a później projektu realizacyjnego (1997)²². W latach 1996–1997 ponowne rozpoznania archeologiczne przeprowadziła ekipa badawcza pod kierunkiem Adama Szybowicza. W przyziemiu Baszty Baranowskiego odkryto relikty gotyckiego przedbramia, a na terenie zamku średniego odsłonięto mury całej kondygnacji zabudowy

konserwatorskie Bogdana Tretera 1931–1944, „Teki Krakowskie” 2000, t. 11, s. 115.

¹⁹ A. Żaki, *Karpacka Ekspedycja Archeologiczna w latach 1951–1955*, „Sprawozdania Archeologiczne” 1959, t. 5, s. 206; tenże, *Czorsztyn i Niedzica – dwa średniowieczne zamki graniczne w świetle wstępnych badań archeologicznych*, „Acta Archaeologica Carpathica” 1966, t. 8, s. 245–255.

²⁰ S. J. Dobrzański, A. Grygorowicz, A. Żaki, *Zamczysko w Czorsztynie w świetle badań archeologiczno-architektonicznych w latach 1965–1967*, „Sprawozdania z Posiedzeń PAN, t. 11:1967, z. 2, s. 629–632; S. J. Dobrzański, *Ku początkom zamków w Karpatach polskich (Szafłary i Czorsztyn w Kotlinie Nowotarskiej)*, „Acta Archaeologica Carpathica”, t. 11, z. 1, 1969 s. 17–35; tenże, *Uwagi o średniowiecznych założeniach obronnych w Kotlinie Nowotarskiej*, „Sprawozdania z Posiedzeń PAN. 1969” 1970, t. 13, z. 1, s. 6–9.

²¹ *Informator Archeologiczny. Badania 1973*, t. 7, Warszawa 1974, s. 241–242; tamże, *Badania 1974*, t. 8, Warszawa 1975, s. 223; tamże, *Badania 1975*, t. 9, Warszawa 1976, s. 236–237; tamże, *Badania 1976*, t. 10, Warszawa 1977, s. 261–262; tamże, *Badania 1977*, t. 11, Warszawa 1978, s. 219–220.

²² P. M. Stępień, *Zamek Czorsztyn. Zabytkowa ruina w parku narodowym*, „Ochrona Zabytków” 2005, nr 1, s. 5–28.

¹⁵ Cz. Deptuła, *Czorsztyn czyli Wronin. Studium z najstarszych dziejów osadnictwa na pograniczu polsko-węgierskim w rejonie Pienin*, Lublin 1992; tenże, *Geneza zamku czorszyńskiego i jego roli w regionie Pienin – legendy, domysły i fakty*, „Prace Pienińskie” 1994, t. 7, s. 4–16; tenże, *Nad rekonstrukcją dziejów regionu czorszyńskiego w XIII i XIV wieku*, „Pieniny – Przyroda i Człowiek” 1997, t. 5, s. 21–35; tenże, „*Dominae Sandecenses*” XIV wieku a schyłek władztwa klarysek nad górnym Dunajcem, [w:] A. Barańska, W. Matwieczuk, E. M. Ziółek (red.), *Ojczyzna i wolność. Prace ofiarowane prof. Janowi Ziółkowi w siedemdziesiąt rocznicę urodzin*, Lublin 2000, s. 81–91; por. też S. Kołodziejowski, *Wronin czyli Czorsztyn*, „Teki Krakowskie” 1995, t. 2, s. 178–180.

¹⁶ J. Laberschek, *Zamek Czorsztyn i jego królewscy zarządcy w czasach jagiellońskich*, [w:] *Księga jubileuszowa Profesora Feliksa Kiryka*, „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis” 2004, 21, „Studia Historica”, 3, s. 59–68.

¹⁷ S. Michalczyk (opr.), *Dwór w cieniu zamku. Marceli Drohojowski dziedzic na Czorsztynie o samym sobie w roku 1901*, Nowy Sącz-Zakopane 1988.

¹⁸ O. Dyba, M. Kornecki, R. Marcinek (opr.), *Dzienniki*

gospodarczej (kuchnia, piekarnia, składy i klatka schodowa). Najważniejszym jednak odkryciem było odsłonięcie murów przyziemia cylindrycznej wieży, usytuowanej przy północnym murze obwodowym zamku średniego. Odnosić należy także wykonanie przez ekipę badawczą A. Szybowicza wykopu na zamku dolnym, po wewnętrznej stronie północnego muru obwodowego. Niestety wyniki tych dwóch sezonów eksploracji archeologicznych nie zostały udostępnione ani w formie dokumentacji, ani w postaci skrótovej choćby publikacji. O rezultatach badań wykopaliskowych dowiadujemy się z opracowań i artykułów omawiających wyniki prowadzonych równolegle przez Waldemara Niewaldę rozpoznać architektonicznych²³.

Istotne dla wyjaśnienia początków zamku i rozwikłania problemu dotyczącego identyfikacji grodu Wronin z Czorsztynem były badania sondżowe przeprowadzone w 1988 r. na wzgórzu Wronina i rozpoznania powierzchniowe w okolicach Wdżaru. Negatywne wyniki eksploracji wykopaliskowych i badań zwiadowczych pozwoliły zgłosić hipotezę, sygnalizowaną wcześniej przez K. Dobrowolskiego, o identyczności zamków Wronin i Czorsztyn, którą dwa lata później dopracował i podbudował dowodowo Cz. Deptuła²⁴.

Wzrost zainteresowania zamkiem, zagrożonym przez budowę zalewu i zapory wodnej u jego podnóża, zaowocowały licznymi publikacjami, w których poruszano przede wszystkim kwestie dotyczące ewolucji układu przestrzenno-funkcjonalnego warowni oraz problemy konserwatorskie, wynikające z potrzeby zabezpieczenia ruin zamczyska i przystosowania go do zwiedzania. Autorami tych książek oraz artykułów byli historycy sztuki i budownictwa, badający zamczysko lub związani z nim emocjonalnie. Do tych publikacji należy zaliczyć w pierwszym rzędzie książkę architekta, kastellologa i zasłużonego konserwatora zamków Alfreda Majewskiego²⁵. Kilka cen-

nych prac dotyczących Czorsztyna wyszło spod pióra niestrudzonego obrońcy zagrożonego zniszczeniem dziedzictwa kulturowego doliny Dunajca i długoletniego kuratora zamku niedzickiego Stanisława Kostki Michalczuka²⁶. Autorem publikacji omawiających szczegółowo zamek czorsztyński pod względem architektonicznym i konserwatorskim jest również, wspomniany już wyżej, architekt i konserwator Piotr M. Stępień²⁷.

ZARYS DZIEJÓW ZAMKU

Mimo przeprowadzonych rozległych badań archeologiczno-architektonicznych i studiów historycznych początki zamku nie są w pełni wyjaśnione. Ostatnio zyskuje akceptację większości badaczy pogląd, iż zamek czorsztyński nosił pierwotnie nazwę Wronin, a jego fundatorem był zapewne konwent klarysek ze Starego Sącza, w którego

²⁶ S. K. Michalczuk, *Zamki Czorsztyn i Niedzica oraz zespoły osadnicze w dolinie górnego Dunajca. Przemiany i zagrożenia związane z budową zapory w rejonie Czorsztyna, Niedzicy i Sromowiec Wyżnych*, „Sprawozdania z Posiedzeń PAN. 1990” 1992, t. 24, z. 1–2, s. 140–142; tenże, *Zamek Czorsztyn – pomnik historii Polski*, „Pieniny – Przyroda i Człowiek” 2003, t. 8, s. 89–105; tenże, *Czorsztyn był i jest*, Kraków 2003.

²⁷ P. Stępień, *Znane i nieznanne warownie pienięskie*, „Spotkania z Zabytkami” 1982, 8, s. 15–18; tenże, *Prace konserwatorskie w zamkach w Czorsztynie i Niedzicy w aspekcie rozwoju gospodarczego regionu (raport wstępny dla potrzeb programu badawczego Komitetu Badań Naukowych nr 1307/75/95/08)*, [w:] *Zabytki architektury i urbanistyki ziemi krakowskiej i ich rola we współczesnym rozwoju regionu*, Kraków 1996, s. 207–219; tenże, *Zamek w Czorsztynie*, „Renowacje” 1999, nr 4, s. 26–32; tenże, *Wartości krajobrazowe związane z ruinami zamku Czorsztyn i potrzeba ich ochrony*, „Pieniny – Przyroda i Człowiek” 2008, t. 10, s. 105–117; tenże, *Dwa zamki pienięskie – Czorsztyn i Pieniny. Projekty, prace i kilka refleksji*, [w:] B. Szymgin, P. Molski (red.), *Zamki w ruinie – zasady postępowania konserwatorskiego*, Warszawa-Lublin 2012, s. 273–283; S. Karczmarczyk, P. Stępień, *Częściowa rekonstrukcja jako metoda zabezpieczenia zabytkowej ruiny – aspekty techniczne i doktrynalne na przykładzie Zamku w Czorsztynie*, [w:] Konferencja Naukowo-Techniczna REW-INŻ. ’98, Kraków 1998; odnotować należy także pracę magisterską archeologa Pawła Kocańdy, *Materiał zabytkowy i stratygrafia z zamku górnego i średniego w Czorsztynie z lat 1965–1997*, Rzeszów 2014 oraz artykuł tegoż autora: *Badania archeologiczno-architektoniczne zamków Czorsztyn, Dunajec i zamku Pieniny*, „Prace Pienięskie” 2014, t. 24, s. 81–96.

²³ W. Niewalda, H. Rojkowska, *Zamek w Czorsztynie...*, dz. cyt.

²⁴ S. Kołodziejki, *Rezultaty wstępnych badań weryfikacyjnych średniowiecznych założeń obronnych w Pieninach*, „Rocznik Sądecki”, 1988–1990, t. 19, s. 258 i nast.

²⁵ A. Majewski, *Czorsztyn-Niedzica – dwa zamki pienięskie*, Warszawa 1964.

władaniu przy końcu XIII i na początku XIV w. pozostawał obszar Pienin²⁸. *Castrum Wronyn* został wymieniony w dokumencie z 1320 r., powtarzającym najprawdopodobniej treść aktu lokacyjnego Kluszkowiec z roku 1307²⁹. W publikacjach dotyczących zamku analizowano też dokument z 1303 r., wspominający jakoby Czorsztyn³⁰. Jednakże dokument ów należy wyeliminować z rozważań na temat zamku czorszyńskiego, gdyż dotyczy Podolińca i nazwa Czorsztyn w nim nie występuje³¹.

Już w 1348 r. zamek zwano Czorsztynem i stanowił on już wówczas własność królewską, pełniąc rolę militarnej ochrony granicy i komory celnej, a ponadto ośrodka administracyjnego klucza majątkowego, a później starostwa niegrodowego³². Jak stwierdził J. Laberschek, do przejścia Czorsztyna i pobliskich wsi przez monarchę z rąk klarysek starosądeckich doszło w latach 1336–1348³³. Niewykluczone jednak – zgodnie z sugestią Cz. Deptuły – że już po roku 1292 warownię Wronin wraz z komorą celną przejął Wacław II, sprawujący zwierzchnictwo nad Sądecczyzną³⁴. Utworzony przez Kazimierza Wielkiego klucz majątkowy, określany terminem dystrykt, pozostawał pod zarządem burgrabiego

mianowanego przez króla i był podporządkowany tzw. wielkorządcy generalnemu.

Pierwszym znanym z imienia burgrabią czorszyńskim był Bolko książę opolski, wspomniany jako kasztelan z Czorsztyna w dokumencie z 1381 r.³⁵. Listę burgrabiów i XV-wiecznych tenutariuszy przedstawił ostatnio J. Laberschek³⁶. Do zastawu zamku i klucza okolicznych wsi doszło w 1413 r. Pierwszym czorszyńskim tenutariuszem, czyli starostą niegrodowym, został Abraham z Goszyc herbu Gryf³⁷. Za czasów sprawowania przez niego urzędu król Władysław Jagiełło dwukrotnie gościł na zamku czorszyńskim – w latach 1417 i 1423³⁸. W 1440 r. w Czorsztynie spędził dwa dni także syn Jagiełły, król Władysław III, podążający na Węgry w celu objęcia tronu³⁹. W drugiej połowie XV w. i na początku następnego stulecia przez kilkadziesiąt lat tenuta czorszyńska pozostawała w rękach rodziny Paniewskich herbu Godziemba, w 1536 r. przejął ją Piotr Kmita herbu Szreniawa, a po nim starostwem władali Dembińscy i od 1585 r. Jan Sienieński⁴⁰. Na opierający się dotychczas szczęśliwie zbrojnym atakom zamek czorszyński klęska spadła w 1598 r., kiedy na warownię napadł i niemal doszczętnie ograbił wojewoda sieradzki Obracht Łaski. Bezprawne władanie zamkiem, pobieranie czynszów i robocizny od chłopów czorszyńskich zakończyła w następnym roku interwencja króla.

Znaczną przebudowę i modernizację zamku przeprowadził w latach 1629–1643 starosta Jan Baranowski herbu Jastrzębiec. Mimo wzmocnionego systemu obronnego, zamek nie oparł się kolejnemu najazdowi. W 1651 r. udany szturm

²⁸ S. Kołodziejski, *Rezultaty wstępnych badań...*, dz. cyt., s. 258 i nast.; Cz. Deptuła, *Czorsztyn czyli Wronin ...* dz. cyt.

²⁹ *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, t. 2, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1876–1905. *Monumenta Medii Aevi Historica*, nr 579; W. Szelińska, J. Tomaszewicz, *Katalog dokumentów pergaminowych Biblioteki Czartoryskich w Krakowie*. Cz. 1, dokumenty z lat 1148–1506, Kraków 1975, nr 721.

³⁰ M.in. S. Zachorowski, *Węgierskie i polskie osadnictwo Spiżu do połowy XIV wieku*, „Roczniki Akademii Umiejętności”, Wyd. Hist.-Filoz., 1909, t. 52, s. 191–283; T. E. Modelski, *Spory o południowe granice diecezji krakowskiej od strony Spisza (w. XIII–XVIII)*, Zakopane 1928, s. 44.; Cz. Deptuła, *Czorsztyn czyli Wronin...* dz. cyt., s. 24.

³¹ S. Kołodziejski, *Wronin czyli Czorsztyn*, „Teki Krakowskie” 1995, t. 2, s. 178–180; po wycofaniu się Czesława Deptuły z uwzględniania w swych analizach tego dokumentu, spośród liczących się w dyskusji historyków jedynie Janusz Kurtyka łączył wzmiankę z 1303 r. z Czorsztynem, por. J. Kurtyka, *Starostwo spiskie (1412–1769/70)*, [w:] *Terra Scepusiensis. Stav badania o dejinach Spiša*, Levoča-Wrocław 2003, s. 492, przyp. 30.

³² *Materiały archiwalne wyjęte głównie z Metryki Litewskiej od 1348 do 1607*, wyd. A. Prochaska, Lwów 1890, nr 12.

³³ J. Laberschek, *Zamek Czorsztyn i jego...*, dz. cyt.

³⁴ Cz. Deptuła, *Czorsztyn czyli Wronin ...* dz. cyt., s. 106.

³⁵ *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, t. 1, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1876. *Monumenta Medii Aevi Historica*, nr 137.

³⁶ J. Laberschek, *Zamek Czorsztyn i jego...*, dz. cyt., s. 61 i nast.

³⁷ *Zbiór dokumentów małopolskich*, wyd. S. Kuraś i I. Sułkowska-Kurasiowa, cz. 6, Kraków-Wrocław 1962–1975, nr 1776.

³⁸ A. Gąsiorowski, *Itinerarium króla Władysława Jagiełły 1386–1434*, Warszawa 1972, s. 67, 77.

³⁹ *Joannis Długossei seu Longini canonici Cracoviensis Historiae Polonicae libri XII*, J. Ż. Pauli (ed.), t. 4, Kraków 1873–187, s. 525, 627.

⁴⁰ J. Laberschek, *Zamek Czorsztyn i jego...*, dz. cyt., s. 66–67.

na Czorsztyn przeprowadził Aleksander Kostka Napierski, znany awanturnik, szpieg szwedzki i emisariusz Bohdana Chmielnickiego. Tym razem odbicia zamku dokonały oddziały wysłane na polecenie króla przez biskupa krakowskiego Piotra Gembickiego. W okresie władania Czorsztynem przez kolejnych starostów zamek był kilkakrotnie remontowany, lecz nie zmienił już formy architektonicznej, jaką uzyskał po przebudowie Baranowskiego.

Upadek zamku rozpoczęły dewastacje poczynione w latach 1734–1735 przez wojska kozackie, sprowadzone przez Teodora Lubomirskiego. Proces destrukcji warowni gwałtownie przyspieszył pożar dachów gmachów zamkowych, spowodowany uderzeniem pioruna w 1790 r. Zamek przestał pełnić funkcję rezydencji tenutariuszy czorsztyńskich. Ostatnim starostą był Józef Makary Potocki herbu Pilawa, pełniący wcześniej urząd starosty halickiego.

PRZEKSZTAŁCENIA UKŁADU FUNKCYJONALNO-PRZESTRZENNEGO

W wyniku przeprowadzonych rozpoznawczych archeologiczno-architektonicznych i analiz historycznych badacze wyróżnili kilka głównych faz przekształceń architektonicznych zamku.

Za pierwotne założenie uznali drewniano-ziemną budowlę obronną, zajmującą przyszczytową partię wzniesienia. Świadczyć o tym miały odkryte w trakcie badań archeologicznych relikty drewnianych budowli lub umocnień fortyfikacyjnych, datowanych na 3 ćw. XIII w., zalegające pod fundamentami murów cylindrycznej wieży, usytuowanej przy północnym murze obwodowym zamku średniego⁴¹. Do wzniesienia budowli wieżowej doszło najprawdopodobniej na przełomie XIII i XIV w. Jej fundatorem mógł być albo konwent klarysek starosądeckich, albo Wacław II,

który przejął zamek lub zmienił jego strukturę za zgodą pani sądeckiej Gryfiny – jego ciotki.

Wolno stojąca cylindryczna wieża, zbudowana z łamanego kamienia wapiennego, ma średnicę ok. 10 m, a grubość muru fundamentu sięga 3,5 m. W kolejnej fazie, datowanej na pierwsze dziesięciolecie XIV w., zastąpiono najprawdopodobniej drewniano-ziemny obwód obronny kamiennym murem o grubości 2,2 m. Nowymi umocnieniami fortyfikacyjnymi otoczono wieloboczną przestrzeń (ok. 55 × 20 m), rozdzieloną dodatkowo murem poprzecznym, wydzielającym tzw. zamek górny i średni. Bramę wjazdową, zachowaną do dzisiaj, usytuowano w północnym odcinku muru, w sąsiedztwie wieży.

Następna faza modernizacji zamku jest datowana na czasy panowania Kazimierza Wielkiego (1333–1370). W tym okresie po wewnętrznej stronie południowego odcinka muru obwodowego dostawiono piętrowy, jednotraktowy dom mieszkalny, rozdzielony poprzecznymi ścianami na trzy pomieszczenia. Podwyższono także mur obwodowy zamku górnego.

Kolejna rozbudowa, datowana na XV w., polegała na wzniesieniu po północnej stronie zamku górnego i średniego dodatkowej linii obronnej. Mur kamienny o grubości 1,10 m zamykał od północy i wschodu pasaż wjazdowy, umocniony dodatkowo nowo wzniesionym w północno-wschodniej partii założenia prostokątnym budynkiem bramnym. Wzmocniono także obronę starego wjazdu, stawiając przed nim basztę bramną z zapadnią.

Najpóźniej na początku XVI w. powstał od północy zamek dolny, otoczony kamiennym murem obwodowym, wspartym szkarpami, z furtą prowadzącą do folwarku. Zmodernizowano wówczas również zamek średni. Po zburzeniu cylindrycznej wieży wzniesiono na dziedzińcu zabudowania gospodarcze (m.in. kuchnię i piekarnię) oraz dwuarkadowy, ceglany ganek dostawiony do wewnętrznej ściany muru północnego, prowadzący do izby nad bramą i na ganek straży. Przed bramą zamku średniego, przy północno-zachodnim narożniku muru zewnętrznego zbudowano pięcioboczną basztę.

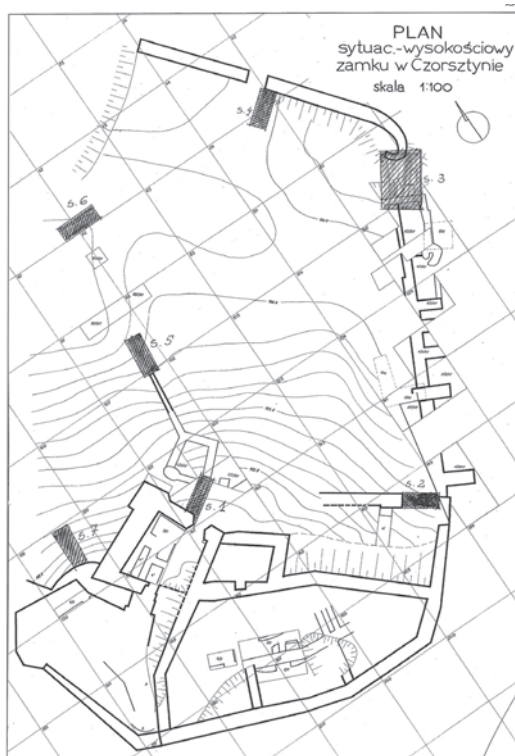
Znaczącej modernizacji całego zamku dokonał w drugiej ćwierci XVII w. starosta czorsztyński Jan

⁴¹ Wiadomości o odkryciu drewnianych relikwów i ich datowaniu przekazał w swym artykule P. Stępień, *Zamek Czorsztyn...*, dz. cyt., s. 6 i przyp. 4, powołując się na ustne informacje mgr. Adama Szybowicza, który kierował badaniami archeologicznymi w Czorsztynie (w latach 1996–1997). Zweryfikowanie tych ustaleń nie jest możliwe, gdyż dokumentacja z prowadzonych w tym czasie eksploracji jest niedostępna.

Baranowski. Unowocześnił system obronny zamku i rozbudował pomieszczenia mieszkalne, rozszerzył ponadto zabudowę gospodarczą zamku średniego i dolnego. Do najważniejszych inwestycji z tego okresu należy zaliczyć wzniesienie czworokątnej, czterokondygnacyjnej baszty bramnej wspartej dwoma skarpami, która zastąpiła starą basztę wjazdową do zamku średniego. Ta nowa budowla była przystosowana do użycia artylerii. W końcowym etapie modernizacji dostawiono do baszty bramnej od wschodu jeszcze jedną basztę czworoboczną, wysokości czterech kondygnacji, której funkcja nie została w pełni wyjaśniona. Kolejne remonty, prowadzone przez następnych starostów, nie zmieniły już sylwety zamku i jego wewnętrznego programu użytkowego.

BADANIA ARCHEOLOGICZNO-ARCHITEKTONICZNE W 2014 R.

Latem 2014 roku przeprowadzono kolejne badania archeologiczne czorsztynskiego zamku.⁴² Miały one charakter sondażowy, a uzupełnieniem prac wykopaliskowych było skanowanie wybranych obszarów metodą tomografii elektrooporowej⁴³. Zgodnie z przyjętym programem wykonano siedem odkrywek archeologicznych, których lokalizacja i rozmiar były zazwyczaj wynikiem kompromisu pomiędzy zakładanym celem badawczym a warunkami terenowymi oraz koniecznością minimalizacji zniszczeń roślinności podlegającej ochronie (Ryc. 2). Dwa wykopy (nr 1 i 2) były zlokalizowane na terenie zamku średniego, cztery – na zamku dolnym (nr 3–6) i jeden poza obwodem murów, po zewnętrznej stronie baszty cylindrycznej (nr 7).

Ryc. 2. Rozmieszczenie wykopów badawczych, rys. S. Kołodziejski

Pict. 2. Distribution of survey pits, pict. S. Kołodziejski

Zamek średni

Wykop 1 zlokalizowano przed tzw. Basztą Baranowskiego, na wierzcholinie stromej skarpy, na zachód od wejścia. Podczas eksploracji natrafiliśmy na relikty nieznanej wcześniej budowli, po której pozostały dwa kamienne mury. Pierwszy pokazał się na głębokości 80 cm poniżej poziomu terenu; był równoległy do zewnętrznej ściany baszty, miał 60 cm szerokości i 44 cm wysokości. Drugi mur znajdował się poniżej pierwszego i sięgał dalej na zachód. Udało się go odkryć tylko na wysokości 50 cm i pełny wymiar nie jest znany, podobnie jak i całkowita długość murów. Obie odkryte struktury nakrywał nasyp gruzowy, który na podstawie wyników analizy źródeł archeologicznych i ikonograficznych datujemy na lata 30. XX w. Wtedy to, podczas prac restauracyjnych, wykonano wysoki nasyp przed Basztą Baranowskiego. Obecna skarpa po północnej stronie

⁴² Zleczone przez Dyрекję Pienińskiego Parku Narodowego badania zrealizowali dr Cezary Buško, dr Wojciech Głowa i dr Gabriel Łukač, przy stałej konsultacji dr hab. Stanisława Kołodziejskiego, który był zarazem autorem programu badań (S. Kołodziejski, *Program badań archeologicznych na zamku dolnym (Przygródki) zamku czorsztynskiego*, Kraków 2013, m-pis w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Konserwacji Zabytków w Krakowie).

⁴³ Badania geofizyczne wykonał zespół z Katedry Geofizyki Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie, kierowany przez dr hab. inż. Włodzimierza Mościckiego. Prospekcją objęto teren zamku dolnego oraz jego przedpole po stronie północnej.

baszty jest zatem formą ahistoryczną, fałszującą wygląd zamku. Pod gruzowym płaszczem można domyślać się skalnego urwiska, ponad którym wznosił się zamek oraz murowanych konstrukcji przedbramia baszty górnej.

Wykop 2 wytyczono także na północnej skarpie, w załamaniu współczesnego traktu komunikacyjnego prowadzącego z zamku dolnego na średni (Fot. 2). Prowadzone w tym miejscu badania miały przynieść informacje o organizacji wejścia do baszty bramnej tzw. dolnej. Podczas prac wykopaliskowych został odsłonięty wschodni odcinek (długości 40 cm) ściany północnej dawnej baszty bramnej. Okazało się zatem, że obecne czoło muru wschodniego baszty jest w partii nadziemnej rekonstrukcją konserwatorską niezgodną ze stanem historycznym. Na głębokości 90–100 cm odkryto zachodnią ścianę dawnego przejazdu bramnego a w dalszej części wykopu narożnik muru kamiennego, wyznaczający wschodnią granicę otworu

Fot. 2. Wykop 2: pozostałości wejścia do baszty bramnej tzw. dolnej, fot. W. Głowa

Phot. 2. Survey pit 2: the remains of lower gate tower, phot. W. Głowa

bramnego. Pomimo dalece posuniętej destrukcji muru udało się określić rzeczywistą szerokość wejścia, wynoszącą 180 cm. Odkrycie reliktyw wejścia do baszty dolnej było istotnym uszczegółowieniem wiedzy o rozplanowaniu budowli odpowiadających za komunikację w obrębie założenia zamkowego i w zasadzie wyczerpywało przyjęty program badań. Tym niemniej w trakcie prac wykopaliskowych zostały ujawnione także inne, dotychczas nieznane elementy traktu prowadzącego na zamek średni.

Po zachodniej stronie wejścia znajdował się ceglany mur polickowy, dostawiony do północnej ściany baszty. W obrębie wykopu archeologicznego widoczny był tylko jego fragment na długości 98 cm i szerokości 40 cm. O ile jego szerokość można z dużym prawdopodobieństwem oszacować na 52–53 cm (przy stwierdzonych dwóch rzędach cegieł), to długość konstrukcji pozostaje niewiadomą. Lico (wschodnie) muru odsłonięto do wysokości sześciu warstw cegieł⁴⁴ i zakończono na tym poziomie eksplorację. Z murem polickowym związana była konstrukcja schodów, na którą składały się murowany spocznik i stopnice. Spocznik tworzyły dwa równoległe rzędy cegieł oraz powierzchnia wylewki zaprawy wapiennej pomiędzy nimi. Stopnie były układane na „podbudowie” ziemnej, pokrytej cienką warstwą zaprawy wapiennej, w której osadzono cegły⁴⁵, a spoiny zalewano zaprawą. Charakterystyczne było nachylenie kolejnych stopnic, zwiększające się w miarę oddalania od baszty, co wskazuje na proces destrukcji (obsunięcie po skłonie stoku). Użyty do budowy biegu schodowego materiał (cegła nowożytna) pozwala łączyć tę konstrukcję z fazą modernizacji i renowacji zamku średniego, przeprowadzonej przez starostę Jana Baranowskiego w latach 1629–43.

Kolejnym odkryciem w rejonie wejścia do baszty dolnej był „bruk” kamienny. Utwardzenie ówczesnego poziomu użytkowego uzyskano poprzez szutrowanie (tłuczeń wapienny na podbudowie z iltu). Wykonanie bruku wstępnie datujemy na okres średniowiecza choć rozstrzygające w tym względzie będzie dopiero rozpoznanie

⁴⁴ CP 6,5–7 × 12–13 × 25 cm; budulec nowożytny

⁴⁵ CP 6,5 × 13 × 25 cm

warstw zalegających poniżej, co z przyczyn technicznych niemożliwe było do wykonania w ramach omawianej ekspedycji. Na bruku zachowała się interesująca konstrukcja – otwarty kanał odwadniający podejście do baszty dolnej. Kanał był wykonany z cegieł, zaprawy wapiennej i gliny. Cegły ustawione były na boku wozówkowym i spojone zaprawą. Konstrukcja miała do 30 cm szerokości i ok. 80 cm długości (niewątpliwie jakaś jej część uległa destrukcji a pod nasypami może znajdować się kolejny odcinek). Chronologicznie kanał należał do fazy funkcjonowania ceglanych schodów.

Uzyskane wyniki, wypełniające założone cele badawcze, przesądziły o zakończeniu eksploracji na poziomie bruku podejścia jednak pełne rozpoznanie tej strefy wymaga kontynuowania prac wykopaliskowych, zakrojonych na większą skalę.

Zamek dolny

Wykop 3 został wytyczony w północno-wschodniej części zamku dolnego, u podnóża wypiętrzenia skalnego, na którym znajdują się ruiny półokrągłej baszty (Fot. 3). Celem badawczym było określenie przebiegu wschodniego muru kurtynowego od baszty do reliktów kurtyny odkrytych przed wieloma laty. Podczas prac wykopaliskowych natrafiliśmy na zachowane w różnym stanie reliktów trzech murów: A/3 (w części pd.-zach. wykopu), B/3 (po stronie wsch.), C/3 (w części pn.-zach.).

Mur A/3 był zorientowany w osi wschód-zachód i widoczny był na odcinku o długości 76 cm (zapewne kontynuuje się poza zasięgiem wykopu, w kierunku zachodnim). Został odkryty na wysokość 66 cm, z czego 50 cm było dobrze zachowaną partią licową. Mur był zbudowany z cegieł typowych, o wymiarach 7–7,5 × 13 × 24–24,5 cm, a także z cegieł o zaokrąglonej jednej z dłuższych krawędzi. W zależności od morfologii powierzchni skalnej cegły układane były płasko lub pionowo i łączone zaprawą wapienną o cechach zapraw nowożytnych.

W części północnej wykopu zarejestrowano niktłe resztki struktur murowych, oznaczone jako *js.C/3*. Ślady tej konstrukcji zachowały się przede wszystkim w zagłębieniach skalnych. Zazwyczaj były to silnie rozdrobnione cegły

oraz zaprawa wapienna, rzadziej cegły zespolone zaprawą ze skałą. W wielu miejscach widoczne były ślady podkuwania powierzchni skały, w celu dostosowania jej do posadowienia muru. Mury A/3 i C/3 interpretujemy jako reliktów budynku zajmującego północno-wschodnią część zamku dolnego. Jak wynika z analizy źródeł pisanych, w czasach nowożytnych znajdowały się tu zabudowania gospodarcze. Zarówno rozmiar użytych do budowy cegieł jak i cechy morfologiczne zaprawy murarskiej wskazują na budowlę nowożytną, co jest w pełni zgodne z wymową źródeł historycznych.

W odległości około 1 m od reliktów budynku gospodarczego znajdował się mur B/3. Był to fragment muru ceglano-kamiennego, o powierzchni około 100 × 80 cm. Po stronie północnej i południowej zachowały się pojedyncze, równoległe rzędy cegieł, pomiędzy którymi znajdowały się zalane zaprawą kamienie wapienne oraz duże fragmenty cegieł. Taki dobór i układ budulca może świadczyć o konstrukcji typu *opus emplectum*, z ceglany licami i kamienno ceglany rdzeniem. Umieszczenie „lica” dowodzi przebiegu muru w osi wschód-zachód, jednak taka identyfikacja rodzi problem natury interpretacyjnej. Mur B/3 znajdował się na przedłużeniu wschodniego muru kurtynowego zamku dolnego i zapewne

Fot. 3. Wykop 3: reliktów budynków gospodarczych na zamku dolnym, fot. W. Głowa

Phot. 3. Survey pit 3: remains of outbuildings at the lower castle, phot. W. Głowa

jest jego częścią ale owa kurtyna jest zbudowana w osi północ-południe. Na obecnym etapie badań można przyjąć dwie wersje, zgodnie z którymi odsłonięta konstrukcja albo jest reliktem muru kurtynowego ale na odcinku prostokątnym do zasadniczej kurtyny, albo była jedynie wyrównaniem uskoku skalnego i fundamentem muru kurtynowego o przebiegu południkowym.

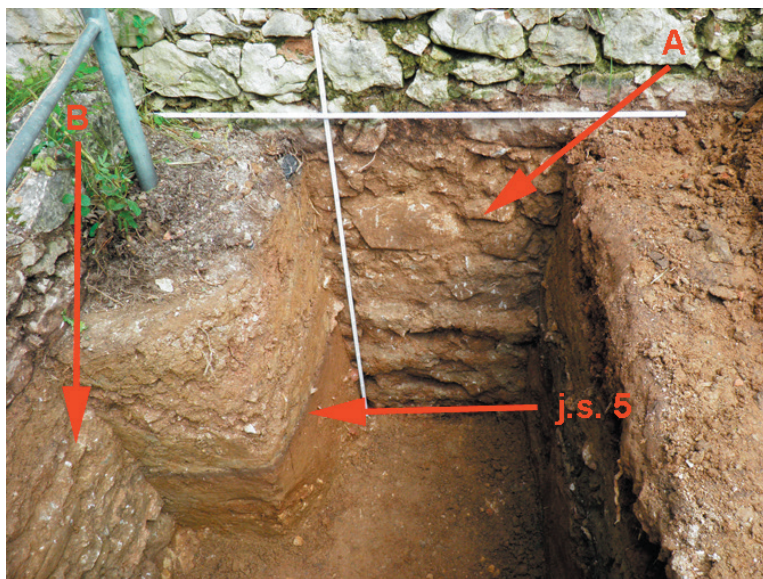
Wykop 4 zlokalizowano bezpośrednio przy bramie wejściowej na zamek dolny, po jej stronie wschodniej (Fot. 4). Przeprowadzone w tym miejscu badania pozwoliły rozpoznać część fundamentową muru kurtynowego. Mur był posadowiony na pojedynczej warstwie kamieni spoczywających luzem na dnie wykopu fundamentowego i dopiero na tej „ławie” znajdowały się warstwy kamieni zalane obficie stosowaną i wylewającą się na zewnątrz zaprawą wapienną; od części nadziemnej oddzielała go odsadzka.

W trakcie prac odsłonięto mur, którego korona była widoczna w tle szutrowej nawierzchni dzisiejszego traktu komunikacyjnego (na odcinku o długości nieznacznie przekraczającej 1 m). Ostatecznie odkryto go na długości 3 m, co nie było jego pełnym wymiarem, bowiem kontynuował

się także poza granicą wykopu. Wzniesiony z kamienia mur miał szerokość 120 cm, był prostokątny do północnego muru obwodowego i połączony z nim za pomocą strzępi. Technika budowy była nieco odmienna niż w przypadku muru kurtynowego: nie posiadał odsadzki fundamentowej a najniższe położone trzy warstwy kamieni były spojone gliną. Wyniki badań pozwalają stwierdzić, iż odsłonięty w wykopie 4 mur o przebiegu północ-południe jest reliktem wschodniej ściany budynku bramnego.

W południowej części wykopu odsłonięto kolejny mur. Jego korona znajdowała się na głębokości zaledwie 7–16 cm i rejestrowana była na długości 200 cm. Mur zachował się na wysokości do 50 cm, a wykonano go z wapienia z dodatkiem ułamków cegieł, spojonych spieczoną zaprawą wapienną. Mur ten został zidentyfikowany jako fragment południowej ściany wczesnonowożytnego obiektu gospodarczego.

Interesująco przedstawiał się układ stratygraficzny zarejestrowany w wykopie 4, gdzie pod warstwami współczesnymi i z czasów nowożytnych (*js.1–3*) znajdowały się warstwy średniowieczne: *js.4* – nakrywająca m.in. odsadzkę fundamentową muru kurtynowego oraz *js.5*.

Fot. 4. Wykop 4: A – lico muru obwodowego zamku dolnego; B – lico muru budynku bramnego, fot. W. Głowa

Phot. 4. Survey pit 4: A – face of the enclosure wall of the lower castle; B – face wall of the gatehouse, phot. W. Głowa

Fot. 5. Wykop 6: profil nasypu wału drewniano-ziemnego zamku Wronin, fot. W. Głowa

Phot. 5. Survey pit 6: the profile of wood and earth embankment of Wronin castle, phot. W. Głowa

Warstwa oznaczona jako *js. 5* była reliktem utwardzonego (szuter) poziomu użytkowego; przecinały ją wkopy budowlane murów kurtyny i budynku bramnego. Spoczywała na calcu, którego strop jest efektem przeprowadzonej niwelacji terenu. Na podstawie materiału ceramicznego, datowanego na 2. połowę XIII w., możemy przypuszczać, iż ta jednostka stratygraficzna związana jest z funkcjonowaniem grodu Wronin.

Wykop 5 założono na północnym stoku zamkowego wzgórza, na przedłużeniu zerwanego muru wychodzącego z pięciobocznej bastei. Celem badań realizowanych w tym sondażu było wyjaśnienie dalszego przebiegu zachodniego ciągu obronnego. W wykopie osłonięto kamienny mur, który miał długość 250 cm, szerokość 70 cm i był zachowany do wysokości 200 cm. Zbudowany był w technice *opus emplectum*, z licami wykonanymi z łomów wapiennych i wnętrzem wypełnionym wapiennym rumoszem, zalanym zaprawą wapienną. Mur został wkopany w ponad metrowej miąższości pokład próchnicy przemieszanej ze znaczną ilością gruzu ceglano-wapiennego i posadowiony na litej skale. Na wysokości 100 cm od poziomu posadowienia wymodelowano w zachodnim licu odsadzkę o szerokości

5–10 cm. Od strony północnej mur kończył się niestarannie uformowanym czołem (odsłoniętym jedynie w partii fundamentowej, na wysokości 40 cm), a od strony południowej wykraczał poza zasięg wykopu, łącząc się zapewne z murem wychodzącym z pięciobocznej bastei. Należy przyjąć, iż odsłonięty relikտ muru jest fragmentem muru obronnego zamykającego od zachodu zamek dolny. Zastanawiający jest natomiast fakt jego intencjonalnego zakończenia i brak kontynuacji w kierunku północnym. Być może mamy tu do czynienia z południową krawędzią jakiegoś otworu komunikacyjnego – furty lub bramy prowadzącej na zachodnie przedpole zamku.

Wykop 6 zlokalizowano w odległości 12 m na północ od sondażu nr 5, w celu rozpoznania dalszego przebiegu zachodniego muru obwodowego zamku dolnego (Fot. 5). Odsłonięty tam układ stratygraficzny pozwala zrekonstruować proces zagospodarowywania tego terenu w sposób przedstawiony poniżej. W pierwszym etapie uformowano z calcowej (lub nawiezionej) plastycznej gliny bez jakiegokolwiek domieszki jądro drewniano-ziemnego nasypu (*j.s. I*). Strop gliny opadający w kierunku zachodnim przykryto dranicami (?), okrągłakami (?), po których pozostały smugi

zbutwiałego i nadpalonego drewna o miąższości do 7 cm (*j.s.2*). Przed licem nasypu znajdowało się zagłębienie wypełnione siłą gliną z bardzo licznymi wapiennymi okrzeskami (*j.s.1a*). Pomiedzy nimi zarejestrowano obecność czworobocznego (?) słupa o wymiarach 20×20 cm, zagłębionego w podłożu na 25 cm (*j.s.1b*). Na pokładzie drewna i stropie gliny z okrzeskami spoczywa warstwa przepalonego rumoszu wapiennego, przemieszanego z przepaloną gliną (*j.s.3*), przykryta kolejną warstwą zbutwiałego i nadpalonego drewna (*j.s.4*). Na drewnie zalega warstwa przepalonej gliny (*j.s.5*), przykryta ciemną próchnicą przemieszaną z popiołem i węglami drzewnymi (*j.s.6*). Na jej stropie znajduje się pokład wapiennych

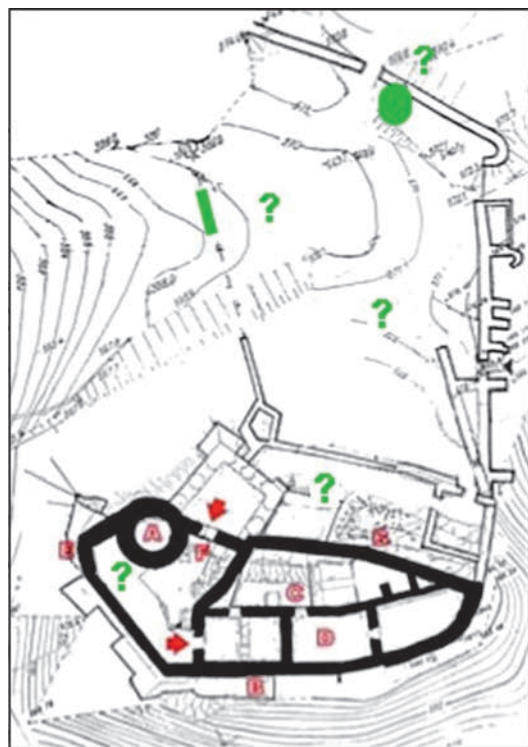
okrzesków (*j.s.7*), przykryty kolejną warstwą przepalonej gliny (*j.s.8*). Pierwotnie glina pokryta była zapewne drewnem, po którym pozostały liczne węgle drzewne i popiół (*j.s.9*). Strop wału wyznacza kolejna warstwa przepalonej gliny podścielona popiołem (*j.s.10*). Przykryta została ciemną próchnicą z węgielkami drzewnymi (*j.s.11*), na której spoczywa pokład surowej gliny (*j.s.12*). Kolejną warstwę tworzy gruz wapienny (*j.s.13*), a strop nawarstwień współczesna próchnica (*j.s.14*).

Opisany powyżej układ stratygraficzny interpretować należy jako relikty wału drewniano-ziemnego, zamykającego od strony zachodniej obecny dziedziniec zamku dolnego. Na podstawie materiału ceramicznego pozyskanego z *j.s.7* możemy stwierdzić, iż powstał on w 2. połowie XIII w. Wał uległ zniszczeniu wskutek pożaru, a w warstwie zalegającej bezpośrednio na stropie jego reliktyw (*j.s.13*) znajdował się materiał ceramiczny pochodzący z XVI w. Na obecnym etapie prac nie jesteśmy w stanie sprecyzować wymiarów ani zasięgu tej konstrukcji. Można natomiast stwierdzić, iż wał przebiegał w linii północ-południe, a poświadczenie jego kontynuacji w kierunku południowym od wykopu przyniosły wyniki badań geofizycznych (Ryc. 3).

Wykop 7 znajdował się na zachodnim stoku, u podnóża muru o łukowatym przebiegu – cylindrycznej wieży posadowionej w obrębie zamku średniego. Z uwagi na warunki terenowe eksploatację przerwano na głębokości 110 cm, osiągając poziom warstw średniowiecznych (*j.s. 4*), datowanych na pocz. XIV w. Wśród jednostek młodszych zidentyfikowano m.in. poziom budowlany (XVII w.?). Wiele zabytków pozyskano z nasypu gruzowego uformowanego w XIX lub początkach XX w., podczas akcji „restaurowania” zamku.

PODSUMOWANIE WYNIKÓW BADAŃ

Badania prowadzone w wykopach 4/2014 oraz 6/2014 przyniosły odkrycie homogenicznych zespołów naczyń ceramicznych datowanych na 2. połowę XIII w. Natrafiono na nie w warstwie użytkowej (*j.s. 5*, wykop 4/2014) oraz w relikwach drewniano-ziemnego wału (*j.s. 7* wykop 6/2014).

- – XIII-wieczna warstwa kulturowa
- – zidentyfikowany przebieg wału
- ? – miejsca domniemanego występowania XIII-wiecznej warstwy kulturowej

Ryc. 3. Lokalizacja reliktyw zamku Wronin, rys. W. Głowa

Pict. 3. Location of the remains of the Wronin castle, pict. W. Głowa

Zespoły te potwierdzają przypuszczenia badaczy, iż wzmiankowany w źródłach gród Wronin lokalizować należy na terenie zamku Czorsztyn. Możemy stwierdzić, iż przynajmniej od zachodu otoczony był wałem drewniano-ziemnym. Z pewnością gród obejmował zasięgiem północno-zachodnią część dzisiejszego zamku dolnego, a wcześniejsze odkrycia pozwalają domniemywać, że w jego skład wchodził także obszar zajęty przez zamek górny. Nie wykluczamy także, iż XIII-wieczny gród sięgał dalej na północ poza murowane obwarowania zamku dolnego. Sugestię taką uprawomocniają odkrycia poczynione w obrębie wykopu 4/2014, gdzie wiązana z Wroninem warstwa (*j.s.* 5) przecięta jest przez średniowieczny obwód obronny, a zatem powinna mieć swoją kontynuację po zewnętrznej stronie tych umocnień.

Z kolei badania obwodu obronnego zamku dolnego pozwoliły ustalić, iż w celu wzmocnienia wjazdu na zamek dolny wraz z murem obwodowym wzniesiono budynek bramny, którego relikty w postaci muru związanego z obwodem obronnym odsłonięto po wschodniej stronie dzisiejszego otworu komunikacyjnego (wykop 4/2014, mur B/5). Istnienie takiego obiektu sugerowały XVII-wieczne lustracje informujące, iż „...nad Bramą [znajduje się] Izdebka mała...”; „...Nad tą bramą iest izdebka z piecem i kominem murowanym...”.

Stwierdzono także, iż zachodni ciąg muru obwodowego intencjonalnie zakończono w odległości około 25–30 m od urwiska skalnego zamykającego teren zamku dolnego od strony północnej (wykop 7/2014), jednakże na obecnym etapie badań nie jesteśmy w stanie sprecyzować, czy mieściła się tam furta lub zachodnia brama, czy też odcinek ten ufortyfikowany był w inny sposób (częstokół?, wał drewniano-ziemny?).

W trakcie prac rozpoznano także dwa obiekty gospodarcze stojące na zamku dolnym. Pierwszy reprezentowany był przez mur dostawiony prostopadle do wschodniej ściany budynku bramnego (wykop 4/2014, mur C/4) będący zapewne ścianą? podmurówką pod ścianą? nowożytnego budynku gospodarczego wzmiankowanego w źródłach pisanych: „...Po lewej stronie Spizarnia. Doniey wschodek, drzwi na zawiasach z wrzeczidzem

y skoblem...” (1616–1617 r.); „...Po lewej stronie bramy jest Spiklerz stary, do którego wschod drzwi na zawiasach z skoblą y wrzeczidzem...” (1629 r.).

Kolejna budowla, po której pozostały relikty ceglanej podwaliny (wykop 3/2014, mur A/3 i C/3) stała na zachód od półkolistej baszty. Identyfikujemy ją z opisaną w lustracjach stajnią zlokalizowaną obok spichlerza: „...W bok tey trzecia stajnia bez wrót...” (1616–1617).

Z systemów komunikacyjnych udało się zidentyfikować schody prowadzące z zamku dolnego na średni, po których pozostały murowane z cegły relikty stopnic oraz fragment systemu odwadniającego (wykop 2/2014).

W trakcie rozpoznania wykopaliskowych pozyskano nieco ponad 2000 zabytków ruchomych. Zdecydowana większość to fragmenty naczyń ceramicznych oraz piecowych kafli płytowych. Z tych ostatnich na szczególną uwagę zasługuje renesansowa płytka kafla wypełniającego, ornamentowana motywem interpretowanym jako owoc granatu (Fot. 6).

Do zabytków wydzielonych zaliczono jedynie dwa przedmioty. Jeden z nich to średniowieczna podkowa odkryta w wykopie 2/2014, *j.s.* 3. Drugi

Fot. 6. Fragment renesansowego kafla, fot. W. Głowa

Phot. 6. Fragment of a tile dating back to Renaissance, phot. W. Głowa

to unikatowy, ceramiczny stempel z uchwytem i negatywem wyobrażenia przedstawiającego dwie brodate postacie na tle zabudowy niezidentyfikowanego miasta (Fot. 7).

Z terenu Polski znany jest nam tylko jeden analogiczny przedmiot – stempel z wyobrażeniem herbu Wrocławia odkryty w trakcie badań wrocławskiego placu Dominikańskiego. Interpretacja tego typu zabytków nie jest do końca jasna. Badacze słowaccy widzą w nich formy do produkcji pierników (dwa takie egzemplarze – jeden z wyobrażeniem Studni Miłości, drugi ze sceną ucieczki Żydów z Egiptu – odkryto w trakcie badań prowadzonych w obrębie kartuzjańskiego klasztoru na Kłáštorisku). Nie można jednakże wykluczyć, iż wykorzystywane były one w warsztatach garncarskich do produkcji glinianych plaketek nalepianych na ceramiczne naczynia.

Mimo, iż badania prowadzone w 2014 roku wyjaśniły kilka istotnych kwestii dotyczących przemian zachodzących od XIII do XVII wieku w zabudowie i funkcji obszaru zajmowanego dzisiaj przez zamek dolny, trzeba stwierdzić, iż w celu uzyskania pełniejszego obrazu należy wdrożyć program szerokopłaszczyznowych badań archeologicznych, ściśle powiązanych z działalnością mającą na celu uporządkowanie i nadanie nowych funkcji tej części czorszyńskiego zamku.

Szersze badania archeologiczne powinny objąć północne oraz północno-zachodnie podnóże zamku. Tu należy spodziewać się odsłonięcia muru obwodowego zamykającego zamek dolny

od strony zachodniej. Jednocześnie eksploracje w tym rejonie powinny zmierzać do rozpoznania przebiegu oraz konstrukcji XIII w. wału ziemnego. Prace te, wraz z wykopami założonymi na dziedzińcu oraz przedpolu zamku dolnego, powinny ujawnić dalsze relikty grodu Wronin, co pozwoli na określenie jego zasięgu i sposobu zagospodarowania.

W kolejnych etapach należy odsłonić mury odkrytej baszty bramnej przy wejściu do zamku dolnego. Następnie odkryć mury ujawnionych tu budynków: spichlerza i stajni, położonych w północno-wschodniej partii zamku dolnego. Niezbędne jest ponadto wyeksplorowanie w całości rejonu drugiej bramy, prowadzącej do między-murza.

W dalszej kolejności należy rozpoznać budynki zaplecza gospodarczego usytuowanego w części centralnej i północno-zachodniej zamku dolnego. Wielkie nadzieje budzą tu wyniki badań geofizycznych, sugerujących obecność nieokreślonej budowli – o której milczą źródła pisane – stojącej niegdyś na środku majdanu.

SUMMARY

Ruins of the castle are situated on top of a steep hill (588 m asl) and in the past were located on the left bank of the Dunajec river. Nowadays, they are situated at the point surrounded by waters of the Czorsztyn reservoir. The fortification consists of the upper castle (adapted to tourism), the middle and the lower castles (Phot. 1, pict. 2).

According to scientists it was founded as a small wooden and earth fortification and located at the top of the hill. This theory was proved by remnants of wooden structures dating back to the third quarter of the 13th century, discovered under the foundations of a tower located at the northern enclosure wall of the middle castle. The stone structure was probably built by the Convent of St. Clara nuns or by the king Wacław II, at the turn of 13th and 14th centuries.

A stone enclosure dating back to the first decades of the 14th century was built as a result of next phase of castle improvements. The wall surrounded a polygonal square of approximately 20 × 55 metres size. An additional transverse wall

Fot. 7. Ceramiczny stempel (pozytyw), fot. W. Głowa

Phot. 7. Ceramic stamp (positive), phot. W. Głowa

was built which crossed the square, thus the upper and middle castles were distinguished. Entrance gate, which has preserved until present times, was situated in the northern section of the wall, near the tower.

The next phase of the castle modernization is dating back to the times of King Kazimierz the Great (1333–1370). The castle was constructed entirely from stone and a two-storey and a three-part stone residential wing was added to the curtain wall of the upper castle. In the 15th century the owner (starost) decided to strengthen the defense of the upper and middle castles. The outer face masonry wall with buttresses was built on the northern side. The tower gate with a trap was added in front of the entrance to the middle castle.

The youngest part – the lower castle – was built on the northern site of the stronghold in the 16th century and was surrounded by a stone enclosure wall with buttresses. The middle castle was also modernized at that time. The obsolete old tower, which probably didn't play crucial role in a defense system any more, was knocked down in the 15th century. The tower's foundations served as a base for a wing of utility rooms (kitchen and bakery) as well as for a two-arcaded brick porch.

In the second half of the 16th century, a new element of the defense system was built in the walk between the outer and inner walls. A pentagonal tower was added to the buttress at the north-western edge of the rock. The starost Jan Baranowski modernized the lower castle in the 30s of the 17th century. He decided to strengthen the defense of this frontier castle in order to protect the most vulnerable section of the fortification. He enlarged living quarters, the outbuildings and the grange, built two new stables and probably built a granary. The modernizations made by another starosts didn't change the castle's silhouette and the way it was used.

In summer 2014 archaeological investigations were conducted at the castle (Pict. 2). They were intended solely as a survey complemented by scanning of selected areas using electrical resistivity tomography.

Survey pit 1 was situated in front of Baranowski Tower, at the top of steep slope, west

from the entrance. During the excavation works remains of a structure which hadn't been known earlier, were discovered. The remains are represented by two stone walls.

Survey pit 2 was located at the northern slope, at the bent of present route leading from the lower to the middle castle. The research conducted here provided information on the location of entrance to the lower tower gate (Phot. 2).

Survey pit 3 was located in the north-eastern part of the lower castle. The recent archaeological investigations revealed fragments of the foundations of two outbuildings that were mentioned in inspections dating back to the 17th century (Phot. 3).

Survey pit 4 was located directly at the entrance gate to the lower castle. The investigations allowed to recognize the base of the curtain wall as well as the remains of a wall which was built in the north-east direction. The wall represents the remnants of eastern face of the gatehouse (Phot. 4).

Survey pit 5 was located at the northern slope of the castle hill, on the extension of the broken wall leading from a pentagonal tower. It was found that revealed remains of the wall represented fragments of a defense wall which were closing the lower castle from the west side.

Survey pit 6 was located 12 m north from the pit nr 5. The investigations revealed a fragment of wood and earth embankment which enclosed the present courtyard of the lower castle (Phot. 5). The analysis of the ceramic material allows to conclude that the embankment was built in the second half of the 13th century. It was destroyed in a fire. The authors of the article are tend to identify this construction with the fortification system of *castrum Wronin*, mentioned in a document dating back to 1320 year, which repeated the act of foundation of Kluszkowce village from 1307 year (Pict. 3).

The survey pit 7 was chosen on the northern slope, at the bottom of an arched wall, which served as a base for cylindrical tower build within the middle castle. The investigations have proved and documented that the wall was situated directly on the rock.